

*О. В. Радчук
(Харків)*

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ІДЕЙ МОВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ І. К. БІЛОДІДА У ВИВЧЕННІ КОГНІТИВНИХ ПРОЦЕСІВ

Когнітивна лінгвістика як частина когнітології, що належить до міждисциплінарних наук, спирається на дані психології, філософії, етнографії, кібернетики. Кожна з них має власні наукові методи досліджень, але спільного основного методу не існує. Останнім часом учені визнають, що кризовий стан методології багато в чому пов'язаний з тим, що в сучасному мовознавстві відсутній єдиний базисний метод, яким у XIX столітті став порівняльно-історичний. Розроблений Ф. Боппом, Р. Раском, Я. Грімом та О. Востоковим, цей метод мав таку ґрунтовну теоретичну базу, що дозволила вивчати різноманітні мови світу, встановлюючи їхні взаємозв'язки за допомогою створених генеалогічної, типологічної (морфологічної) та ареальної класифікацій.

Оскільки на сучасному етапі розвитку лінгвістики не існує суворих методологічних меж, що оформлюють аналітичні процедури, пропонуємо розглянути взаємодію та взаємовплив мов як інструмент пояснення когнітивних процесів.

Відомо, що вивченню взаємних мовних контактів було приділено багато уваги в працях академіка Івана Костьовича Білодіда, тому його наукові розвідки все більше набувають значущості в сучасних дослідженнях не тільки української, але й інших слов'янських мов.

Питання взаємодії мов були завжди актуальними в науковій діяльності вченого. На це неодноразово звертали увагу мовознавці. Т. Б. Лукінова в статті «Славістика в науковій спадщині академіка І. К. Білодіда» та Н. Г. Озерова в статті «Російська мова в працях І. К. Білодіда (соціолінгвістичний та функціонально-стилістичний аспекти)», що були присвячені 100-річчю з дня народження видатного славіста ХХ століття, підкреслювали вагомий внесок ученого у вивчення не тільки української літературної мови, але й інших слов'янських мов.

Т. Б. Лукінова зазначала: «Учень славіста Л. А. Булаховського, багатогранний учений з широкими інтересами, І. К. Білодід у своїх дослідженнях не раз і не два звертався до фактів інших слов'янських мов, розглядав рідну українську мову на широкому слов'янському тлі, досліджував взаємодію української мови з іншими слов'янськими, використовував праці слов'янських (і не слов'янських) діячів науки і культури для підтвердження своїх власних ідей чи спостережень або дискутуючи з ними»¹.

Говорячи про вагомий внесок у мовознавство І. К. Білодіда щодо вивчення взаємовпливів мов, які контактують, Н. Г. Озерова підкреслювала, що: «І. К. Білодід досліджував і мовну взаємодію на матеріалі української та російської мов як у функціональному, так і у власне стилістичному планах»².

Зазначимо, що І. К. Білодід був співавтором фундаментальних праць зі слов'янського мовознавства. Під керівництвом ученого в 1966 р. було видано колективну монографію «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» та збірку «Слов'янське мовознавство», а в 1967 р. вийшов у друк збірник «Структура і розвиток слов'янських мов».

Ідеї І. К. Білодіда щодо вивчення взаємодії мов виникли не на порожньому місці. Вони є творчим продовженням праць відомих славістів, які були для академіка авторитетами у вивченні питань

¹ Лукінова Т. Б. Славістика в науковій спадщині академіка І. К. Білодіда // Мовознавство. – 2006. – № 6. – С. 15.

² Озерова Н.Г. Російська мова в працях І.К. Білодіда (соціолінгвістичний та функціонально-стилістичний аспекти) // Мовознавство. – 2006. – № 6. – С. 24.

мовних контактів. В. М. Русанівський у передмові до трьохтомного видання творів І. К. Білодіда наголошував на тому, що «І. К. Білодід з великою повагою ставився до наукової спадщини. Найчастіше згадував він імена великого М. В. Ломоносова, засновника харківської лінгвістичної школи О. О. Потебні і своїх учителів – Л. А. Булаховського та В. В. Виноградова»³.

Досконале знання наукового доробку цих мовознавців стало поштовхом для поглиблення в працях І. К. Білодіда проблематики взаємовпливу мов як в онтогенезі, так і філогенезі. Учений зауважував, що «живі джерела мовного розвитку» напряду залежать від загальних історичних процесів та отримують своє відображення в мовах народів⁴. Академік І. К. Білодід звернув увагу на те, що «крім обопільних запозичень, що проникають з мови в мову, взаємного обміну виробленими мовними цінностями, спостерігається також потужний процес паралельного мовотворення, що зачіпає лексичний, фразеологічний і синтаксичний рівні, й розвиває як внутрішньоструктурну національну специфіку мов, так і ті загальні тенденції мовного прогресу ...»⁵.

Пов'язуючи мовну взаємодію зі взаємозбагаченням не тільки лексичним, а й культурним, вважаючи її імпульсом для подальшого розвитку окремої мови, академік І. К. Білодід підтверджував власні думки словами визнаних мовознавців-попередників. «І, як підкреслював О. О. Потебня, – писав І. К. Білодід, – дієвість і сенс мовних контактів полягають не в кількості запозичень з мови в мову, а в тих процесах творчого збудження, творчої активності і сили, які виникають у власних засобах мов у результаті цих контактів»⁶.

³ Русанівський В. М. Слово і труд // Вибрані праці: В 3-х т. – К., 1986. – Т. 1. – С. 11.

⁴ Белодед И. К. Плодотворные пути языкового взаимодействия (на материале русского и украинского языков) // Вибрані праці: В 3-х т. – К., 1986. – Т. 1. – С. 120.

⁵ Там же. – С. 120 – 121.

⁶ Там же. – С. 121.

У праці «Плідні шляхи мовної взаємодії (на матеріалі російської та української мов)» І. К. Білодід неодноразово звертався до думок відомих учених, зокрема, низки робіт В. В. Виноградова, підтримуючи його ідею про живий зв'язок між спорідненими мовами.

Прогнозуючи тенденції мовного розвитку, І. К. Білодід передбачав позитивний результат мовної взаємодії. Він підкреслював, що «вийшовши з літературної мови давньоруської держави – Київської Русі», українська літературна мова протягом своєї історії розвивалася в тісному зв'язку з іншими слов'янськими мовами й посіла чільне місце «в сім'ї літературних мов усіх слов'янських народів»⁷.

У його доповідях на міжнародних конференціях та симпозіумах також переважає проблематика взаємодії слов'янських мов. Такою є доповідь «Вук Караджич в історії українсько-сербських наукових зв'язків», що присвячена видатному філологу, історикові, етнографові та фольклористу ХІХ століття. Завдяки знанням історії, культури, побуту, традицій свого народу Вук Караджич уклав першу наукову граматику сербської мови, у якій, за словами доповідача, відчувалася відповідність особливостям національної народної мови та простежувався зв'язок з іншими слов'янськими мовами.

На особливу увагу заслуговує і доповідь на VI Міжнародному з'їзді славістів у Празі «Контакти української мови з іншими слов'янськими й уніфікація її усної літературної форми». У ній І. К. Білодід проголошував: «Контакти української мови з іншими слов'янськими і неслов'янськими мали в певні історичні періоди дуже драматичний характер, та не це визначало шляхи розвитку і удосконалення як української, так і контактуючих з нею мов: більш могутніми, історично дійовими і благодіючими були процеси мирного, природно-історичного спілкування і взаємодії між слов'янськими і сусідніми неслов'янськими народами в побутовому і культурному плані. Сліди цих взаємодій знайшли своє

⁷ Білодід І. К. Історія української літературної мови // Вибрані праці: В 3-х т. – К., 1986. – Т. 2. – С. 20.

відображення в мовах, що контактували між собою і залишаються в ряді випадків і до нашого часу»⁸.

Особливості лінгвокультурної взаємодії у діяхронічному висвітленні, на думку мовознавця, сприяють поясненню сучасного стану як семантики, так і граматичних форм слів у споріднених мовах. Він постійно звертав увагу на те, що «процеси взаємодії російської та української мов досліджуються як у синхронному, так і в діяхронному аспектах, що включають сфери літературних мов і діалектів, писемного та усного мовлення. Цими дослідженнями охоплюються різні рівні взаємодіючих мов: фонетичний, лексичний, граматичний, а також стилістичний»⁹. Учений підкреслював, що особлива увага при цьому приділяється науково-методичному аспекту мовної взаємодії¹⁰.

У висловах академіка І. К. Білодіда щодо взаємовпливу контактуючих мов закладено важливе методологічне посилення, що простежується у вирішенні однієї з актуальних проблем сучасної лінгвістики, яка полягає у коректному описі співвідношення слова й пов'язаного з ним концептуального змісту.

Сьогодні існує багато методів дослідження мовних явищ, але їхнє використання не завжди є доцільним, оскільки не всі мають альтернативний характер, а деякі зовсім несумісні. Наприклад, дослідження концептів за допомогою концептуального аналізу має безліч різновидів. Описи доменів, фреймів, прототипів не завжди є коректними, а сам термін *концепт* не має єдиного визначення.

Традиційна лінгвістика, використовуючи методики етимологічного, компонентного чи семного аналізу, розглядає історичне формування значення та форми слова, а також парадигматичні та синтагматичні зв'язки лексем у сучасній мовній системі.

⁸ Білодід І. К. Контакти української мови з іншими слов'янськими і уніфікація її усної літературної форми – К., 1968. – С. 3 – 4. (VI міжнародний з'їзд славістів).

⁹ Белодед И. К. Плодотворные пути языкового взаимодействия (на материале русского и украинского языков) // Вибрані праці: В 3-х т. – К., 1986. – Т. 1. – С. 122.

¹⁰ Там же. – С. 122.

Когнітивна лінгвістика не відмовляється від традиційного тлумачення семантики та граматичної форми слів, але, застосовуючи методики концептуального аналізу, інтерпретації чи інші дискурсивні процедури, досліджує формування ментальних понять та їх мовних та мовленнєвих репрезентацій.

Ми віддаємо пріоритети методологічному підходу, що поєднує методи дослідження будь-якого аспекту мови з пізнавальними процесами людини. Архітектуру мови в когнітивній перспективі й ретроспективі можна репрезентувати через парадигму міжмовних стосунків, що містять ключ до розуміння мовних структур. Також ми поділяємо погляд тих мовознавців-когнітологів, які не ігнорують, а, навпаки, заохочують усі можливі методики аналізу мови людини, що знаходить різні вияви в дискурсивній практиці. Вважаємо, що сучасна методологія – це конвергенція традиційних та новітніх методів пізнання людської мови як феномену.

Невипадково Ф. С. Бацевич, розробляючи філософсько-методологічні засади сучасного мовознавства, пропонує дослідникам звернутися до такого методологічного орієнтиру як феноменологія, що належить до загальнонаукового філософського методу пізнання сутності усіх об'єктів світу та може прояснити зміст речей, подій, предметів, законів природи. Згідно з твердженням ученого, «таке пізнання і прояснення можливі лише за умови редукції всього, що «наклалося» на світобачення людини, яка живе у суспільстві: суджень, штампів і стереотипів сприйняття, оцінок, упереджень тощо. Процедури феноменологічної редукції неможливі без звернення до мови. Це пояснюється тим, що первинною реальністю для феноменолога є «життєвий світ», представлений у психічних інтенціональних актах і в мові. Декларований феноменологією рух до ідеальної об'єктивності неможливий без мови, оскільки саме в ній досвід людини втрачає суб'єктивні риси, стає доступним для всіх»¹¹. Так, насправді, спосіб мислення, сукупність когнітивних навичок і духовних цінностей, що належить слов'янським

¹¹ *Бацевич Ф. С.* Філософсько-методологічні засади сучасної лінгвістики: спроба обґрунтування // *Мовознавство.* – 2006. – № 6. – С. 36.

народам, відбивається в їхніх мовах, але слов'ян єднає не тільки мова, а й загальна ментальність, світосприйняття.

Нові підходи в дослідженні мовних одиниць умотивовані впливом когнітивних процесів людини на мову, створену людиною, яка існує та функціонує тільки тому, що потрібна соціуму. Сучасна методологія передбачає звернення до соціокультурних підстав когнітивних процесів. Пропонуючи теоретичну модель семантичного опису, виконаного в межах культурно-історичного підходу, В. В. Глебкін зауважує, що сприйняття мови як соціокультурного явища неможливе без кореляції лінгвістики з такими науками, як культурологія і соціологія¹².

Вивчення взаємодії мов як у соціокультурному, так і побутовому сенсі, на що звертав увагу І. К. Білодід, сьогодні є методологічним підґрунтям у дослідженнях мовних явищ.

Підтвердження цьому знаходимо в сучасних розвідках іноземних філологів. Англійський дослідник В. Еванс підкреслює, що концептуальна система не пов'язана безпосередньо з її лінгвальною репрезентацією, вона має набагато давнішу історію, ніж мова, яка, зі свого боку, доповнює і розвиває її, але не дублює. Аргументуючи запропоновану відмінність, він посилається на дані психолінгвістичних експериментів, які показують, що лінгвістична інформація сприймається швидше за концептуальну¹³.

Встановити справжні зв'язки між мовними формами та когнітивною семантикою можна за допомогою методу реконструкції (як внутрішньомовної, так і міжмовної), що виявляє спорідненість із когнітивними парадигмами в генетично та ареально поєднаних мовах. Одна мовна сутність може бути виражена різними формами. Звернувшись до методу реконструкції, можна переконатися, що лінгвоспецифічні явища в споріднених мовах умотивовані та мають когнітивне пояснення.

¹² Глебкин В. В. Смена парадигм в лингвистической семантике: от изоляционизма к социокультурным моделям. – М.; СПб., 2014. – 316 с.

¹³ Evans V. How words mean: lexical concepts, cognitive models and meaning construction. – Oxford; New York, 2009. – P. 175 – 176.

Американський когнітолог Т. Гівон у праці «Складність і розвиток» поєднує три види розвитку мови, що відбуваються паралельно: діахронію, онтогенез (засвоєння) і філогенез (еволюція). Мовну діахронію він розглядає як повсякденну адаптивну комунікативну інновацію. Учений вважає, що «у граматичній діахронії морфосинтаксичні структури виникають і зникають, і потім виникають знову, заново кодуєчи – часто за допомогою нових морфосинтаксичних засобів – ті ж самі комунікативні функції. До того ж мовна діахронія, на відміну від онто- і філогенезу мови, починає розвиватися не на порожньому місці, тоді як усі лексичні та граматичні підсистеми формуються з нуля. Імовірно, що втрата старих граматичних структур і реграматикалізація відбуваються поступово, при цьому кожна структурна зміна відповідає власній логіці й часовій динаміці. Нові слова, нові значення слів, нові морфосинтаксичні конструкції і нові значення існуючих морфосинтаксичних конструкцій поступово додаються до вже існуючої системи комунікації»¹⁴.

На певному історичному етапі в праслов'янській мові ментальні поняття вербалізувалися та отримали однакову форму, але подальший розвиток та виокремлення слов'янських мов на конкретному синхронному зрізі виявив, що окремі мовні знаки мають спільний план змісту, який виражається в різних формах.

Уже згадуваний нами когнітолог В. В. Глебкін у мові внутрішньокультурної комунікації виокремлює три підструктури: «повсякденну мову, що відображає повсякденне життя; філософські тексти, за якими стоять базові для культури світоглядні ідеї; художня література, що також формує світоглядні та поведінкові норми, але не за допомогою теоретичних конструкцій, а за допомогою художніх образів»¹⁵. Проводячи когерентний аналіз еволюції вказаних підсистем, він доводить, що домінуючим є рух від повсякденної мови до філософських та художніх текстів.

¹⁴ Гивон Т. Сложность и развитие // Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика. – М., 2015. – С. 102.

¹⁵ Глебкин В. В. Знач. праця. – С. 174.

Мислення та сприйняття людиною навколишнього світу завжди обумовлені її повсякденним буттям, і навіть тоді, коли людина абстрагується від буденного життя, це абстрагування спирається на її життєвий досвід. Тому повсякденні потреби людини є важливим аргументом для розуміння зв'язку лексичної семантики та граматичного вираження слова з концептуальною системою мови.

Так, у процесі соціокультурної взаємодії мов і їх носіїв відбувається віддзеркалення буття людини в повсякденній мові. Характерною рисою слов'янської ментальності є усвідомлення людиною наявності в неї сім'ї, житла, їжі. У підсвідомості вже було закладено те, щоб мати ці найважливіші речі, треба було працювати. І завжди існував гендерний розподіл обов'язків у сім'ї: чоловіки будували житло, жінки готували їжу, разом працювали в полі.

Мовна взаємодія як засіб пристосування до середовища та репрезентація знань у своїх ментальних системах відбивається в конкретних прикладах. Кожне слово має свою історію вживання, пов'язану з певним людським досвідом. Вивчення в конкретній мові певних випадків використання семантичної деривації як номінативного засобу наочно свідчить про давні традиції та спільні, притаманні тільки слов'янам побутові речі.

Етнографічні приклади демонструють особливості перманентного контактування мов у лінгвокультурному та соціокультурному аспектах.

Українські дієслова *прати*, *прасувати* та російський субстантив *прачка* походять від назви приладдя для прання та прасування у вигляді качалки, валика *прачь* у давній мові слов'ян, що етимологічно пов'язане з праслов'янським словом *perti* з семантикою 'бити'. Якщо сучасні словники російської мови тлумачать слово *прачка* як робітниця, що тільки пере, то історичні та етнографічні дані передають значення дещо інше, ширше: 'робітниця, що пере, качає, прасує білизну'. Білінгвам це досить зрозуміло, але для носіїв російської мови, що не мають контактів з носіями української мови, кореляція слів *стирать* та *прачка* є непрозорою й потребує пояснень.

Носії української та російської мов землю копають лопатою, але дрова рубають *топором* та *сокирою*. Російське слово *топор* усунуло стару назву *секира*, що походить від старослов'янського *сокера*. Цей субстантив, як в українській, так і в російській мові має спільне походження від дієслова *секти* 'вирубати' ліс під поле. У деяких сучасних говірках російської мови слово *секира* зберігається та позначає небезпеку. Але в побутовому мовленні носії російської мови використовують і українське слово *сокира* з фонетичними відмінностями від російської вимови. Невипадково про це писав і І. К. Білодід: «Природно, що діалектна стихія ще не вичерпала себе. У багатьох випадках існує своєрідний білінгвізм: люди користуються літературною і діалектною (у побуті) мовами»¹⁶.

Реконструючи найдавнішу семантику дієслова *годувати*, виявляється, що його етимологія пов'язана зі словом *год*. Хоча в українській мові слово *год* було усунене словом *рік*, воно зберігається в сталих зворотах: *згодом*, *добра година*, *лиха година*, а українське дієслово *погодитися* утримує в переносному значенні притаманне кореневі 'зробити щось приємне, потрібне'. Повністю наслідувана форма й семантика дієслова *годитися* з давньої форми *годитися* 'бути потрібним', із якого розвинулося *годити* 'допомогати', а пізніше *годувати* 'харчувати'.

Таким чином, структура світу, що сприймається людиною, значною мірою обумовлена внутрішніми ментальними конструктами високого ступеня абстрактності, але ці складні ментальні процеси відбуваються в мозку несвідомо. Людина від народження має специфічні модульні здібності до мовленнєвої діяльності, яка не залежить від інших когнітивних процесів, що відбуваються за допомогою сенсорного сприйняття предметів та явищ навколишнього світу. Люди народжуються з потужними здібностями до абстрагування. Але використання слова для позначення поняття регулюється не тільки роботою мозку людини, а й мовленнєвою

¹⁶ Білодід І. К. Контакти української мови з іншими слов'янськими і уніфікація її усної літературної форми. – К., 1968. – С. 27. (VI міжнародний з'їзд славистів).

практикою, традиціями та екстралінгвістичними факторами існування конкретного етносу. Тому мова постає важливим елементом самоідентифікації нації, і наскільки б не були близькі контакти між носіями та їхніми мовами, у кожній мові зберігаються специфічні відмінності. За словами І.К. Білодіда, «основним принципом цих контактів є їх двосторонній характер – активна взаємодія, взаємозбагачення, коли на перший план виступають не безпосередні запозичення, а паралельні процеси в галузі словотвору, синтаксичних, стилістичних можливостей кожної національної мови, що розвиває їх за внутрішніми законами своєї національної специфіки»¹⁷.

Методологія когнітивної лінгвістики охоплює мовознавчі та ментальні інтерпретації мовних явищ, що демонструють, з одного боку, взаємообумовленість та взаємозалежність споріднених мов, а, з іншого, – самотність кожної мови, що має соціокультурні джерела. Ця ідея неодноразово виокремлювалась відомим славістом І. К. Білодідом, а сьогодні постає методологічним підґрунтям у вивченні когнітивних процесів.

¹⁷ *Белодед И. К.* Плодотворные пути языкового взаимодействия (на материале русского и украинского языков) // *Вибрані праці: В 3-х т. – К., 1986. – Т. 1. – С. 125.*